

10 czerwca 1955 r. Felix Bloch, pierwszy dyrektor generalny CERN-u, w towarzystwie Maxa Petipierre'a, ówczesnego prezydenta Szwajcarii, położył kamień węgielny pod budowę laboratorium.

Edoardo Amaldi fizyk włoski, jeden z twórców fizyki jądrowej we Włoszech.

Pierre Victor Auger odkrył zjawisko nazwane zjawiskiem Augera. Pochłonięcie kwantu promieniowania rentgenowskiego przez atom powoduje wybite elektronu z powłoki K. Elektron przeskakujący z wyższej powłoki na wolne miejsce w powłoce K może spowodować emisję kwantu rentgenowskiego albo wyrzucenie elektronu, tzw. elektronu Augera, z jednej z powłok zewnętrznych.

Isidor Isaac Rabi urodził się w Rymanowie. Fizyk amerykański, rozwinął metodę jądrowego rezonansu magnetycznego do badania magnetycznych własności atomów, za co w 1944 r. otrzymał Nagrodę Nobla.

Ernest O. Lawrence trzymający w ręku skonstruowany przez siebie cyklotron o średnicy 13 cm.

CERN – Europejska Organizacja Badań Jądrowych

Maurice JACOB

Skrót CERN pochodzi od nazwy „Conseil Européen pour la Recherche Nucléaire”. Pod tą nazwą przez dwa lata działała Rada Europejska do spraw Badań Jądrowych, zanim powstała w 1954 r. Europejska Organizacja Badań Jądrowych. W 40 lat po jej powstaniu Organizacja grupuje 19 europejskich krajów członkowskich i zarządza kompleksem laboratoriów rozciągających się po obu stronach granicy francusko-szwajcarskiej w pobliżu Genewy (patrz str. 16). Prawie 6000 fizyków pracujących w CERN-ie ma do dyspozycji urządzenia unikalne nie tylko w Europie, ale i na świecie. W ciągu ostatnich 20 lat liczba naukowców korzystających z CERN-u wzrosła ponad 4-krotnie.

Autor jest fizykiem teoretykiem pracującym w CERN-ie. W latach 80. był dyrektorem grupy teoretycznej. Wcześniej był prezesem Francuskiego Towarzystwa Fizycznego, następnie prezesem Europejskiego Towarzystwa Fizycznego. Obecnie jest doradcą dyrektora generalnego CERN-u do spraw państw członkowskich. Pracował w wielu laboratoriach fizyki cząstek elementarnych, przez wiele lat był redaktorem *Physics Reports*. Kilkakrotnie odwiedzał Polskę w okresie od końca lat 60. do początku lat 90.

Historia CERN-u

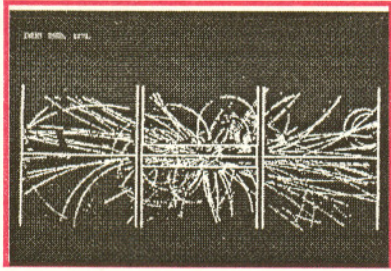
Od powstania Europejskiej Organizacji Badań Jądrowych minęło już ponad 40 lat. CERN tworzyli ludzie z wizją. Na początku lat 50. Eduardo Amaldi i Pierre Auger, korzystając z poparcia Isidora Rabięgo, wystąpili z ideą utworzenia międzynarodowego laboratorium fizyki cząstek elementarnych. Nowatorskość tej idei polegała na zaangażowaniu rządów państw członkowskich, niedawnych śmiertelnych wrogów, w tworzenie ośrodka badań podstawowych w celu zniwelowania przepaści naukowo-technicznej między USA a zniszczonymi przez wojnę państwami Europy. Obecnie, po czterdziestu latach, więcej fizyków z USA pracuje w CERN-ie, niż Europejczyków korzysta z urządzeń w Stanach. Dzisiaj z CERN-u korzysta połowa fizyków cząstek elementarnych. Amaldi i Auger rozumieli, że w latach 50. szansę na sukces miał jedynie pomysł ograniczony do Europy Zachodniej. Nawet i to nie było proste, gdyż wielu ludzi nie było skłonnych do dzielenia się osiągnięciami naukowymi. Fizycy jednak szybko przekonali się, że pracując wspólnie można więcej osiągnąć i przykład CERN-u utorował drogę do międzynarodowej współpracy naukowej w innych dziedzinach, na przykład w astronomii (European Southern Observatory), czy w biologii molekularnej (European Molecular Biology Laboratory).

Fizyka cząstek elementarnych w wielkim skrócie

Przymiotnik „jądrowy” w nazwie CERN-u jest mylący, tak jak przymiotnik „atomowy”, który jest często używany w odniesieniu do energii jądrowej. Celem CERN-u jest badanie struktury materii w skali ponad 10 000 razy mniejszej niż rozmiary jąder atomowych. W tych badaniach w pełni ujawnia się kwantowa i relatywistyczna natura fizyki. Zgodnie z obecnym stanem badań podstawowymi cegiełkami materii są kwarki (z których zbudowane są protony i neutrony) i leptony (na przykład elektron i neutrino). Na poziomie kwarków i leptonów natura odsłania swoją jedność i prostotę – cechy, które są dalekie od różnorodności i złożoności materii dostępnej bezpośrednio naszemu zmysłowi. Dzięki tym badaniom udało nam się zrozumieć naturę sił działających w przyrodzie i powiązać ich występowanie z własnościami symetrii materii. Rozumiemy teraz, jak obecność i natura podstawowych sił wynika z niezmienniczości praw fizyki względem transformacji modyfikujących własności kwarków i leptonów. Własności symetrii, mówiąc językiem fachowym – teorie z cechowaniem, są fundamentem naszego zrozumienia podstawowych praw natury. To podczas słynnej konferencji w 1938 r. w Warszawie Oscar Klein wprowadził je do języka fizyki. Chciał za ich pomocą w jednolity sposób opisać siły elektromagnetyczne i jądrowe i chociaż próba ta się nie udała, to prace Kleina można uznać za początek współczesnych teorii unifikujących oddziaływania fundamentalne. Na poziomie kwarków i leptonów siły elektromagnetyczne (przenoszone przez fotony) i siły słabe (przenoszone przez bozony W i Z) są przejawem jednej i tej samej siły i opisywane są

przez jednolitą teorię oddziaływań elektroslabych. Odkrycie neutralnych oddziaływań słabych (przenoszonych przez bozony Z) w 1973 r. oraz odkrycie bozonów W i Z w 1983 r. były wspaniałymi osiągnięciami w historii CERN-u. Siły oddziaływań jądrowych (przenoszone przez gluony) mają wiele cech wspólnych z oddziaływaniami elektroslabymi, co silnie sugeruje jeszcze większą unifikację oddziaływań fundamentalnych (tzw. wielką unifikację sił jądrowych i elektroslabych). Okazuje się jednak, że symetrie, na których opiera się konstrukcja teorii, nie są ściśle (w żargonie mówi się o symetriach złamanych), co powoduje, że foton ma masę zero, a bozony W i Z są bardzo ciężkie. Teorię z symetrią przybliżoną (złamaną) można rozpatrywać jako analogiczną do opisu ferromagnetyka, a złamanie symetrii – do pojawienia się spontanicznego namagnesowania (wskazującego pewien dowolny, ale konkretny kierunek) ferromagnetyka ochłodzonego poniżej temperatury Curie.

Rejestracja przypadku produkcji bozonu W w detektorze UA1.

Z praw fizyki kwantowej wynika, że aby poznać strukturę materii na bardzo małych odległościach, należy zderzać przy bardzo wysokich energiach cząstki, które chcemy zbadać. Zdolność rozdzielcza, jaką umiemy osiągnąć w takich badaniach, zależy liniowo od energii zderzanych cząstek. Około 40 lat temu, gdy powstawał CERN, osiągalne energie były rzędu 100 MeV ($1 \text{ MeV} = 10^6$ elektronowoltów). Pozwalało to na badania w skali rzędu 10–15 fm ($1 \text{ fm} = 10^{-15} \text{ m}$), co odpowiada rozmiarowi protonu. Dzisiaj, dysponując energiami zderzeń rzędu 100 GeV ($1 \text{ GeV} = 1000 \text{ MeV}$) możemy „widzieć” z dokładnością 1000 razy lepszą. Zderzenia przy bardzo wysokich energiach są bardzo skomplikowane, gdyż energia może się swobodnie zamienić w cząstki i antycząstki. W zderzeniach o energii 100 GeV często produkowanych jest ponad 40 cząstek rozbiegających się we wszystkie strony i dających spektakularne obrazy w urządzeniach je rejestrujących. Termin *badania struktury materii* na tak głębokim poziomie stał się prawie synonimem fizyki wysokich energii. Dzięki takim eksperymentom dobrze poznaliśmy fizykę zjawisk zachodzących przy osiągniętych energiach. To z kolei prowadzi nas do problemów dotyczących początków Wszechświata z nadzieją na znalezienie odpowiedzi na pytania rodzące się przy badaniach Kosmosu.

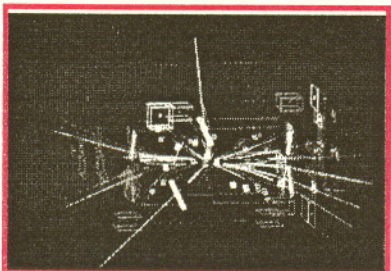
Nasz Wszechświat powstał w wyniku Wielkiego Wybuchu około 15 miliardów lat temu i im bardziej posuwamy się wstecz w czasie w badaniach jego historii, z tym większymi gęstościami materii i wyższymi energiami mamy do czynienia. Badania fizyki wysokich energii pozwalają więc poznać świat w jego wczesnym okresie. Przy skali 100 MeV badamy prawa fizyki rządzące światem w 10^{-4} sekundy po wybuchu, a przy skali 100 GeV – w 10^{-10} sekundy po wybuchu. To co się działo wtedy, ukształtowało świat, jaki dzisiaj obserwujemy.

Rola CERN-u

Pomimo ograniczenia w przeszłości swej działalności do Europy Zachodniej CERN odgrywał istotną rolę w promocji współpracy naukowej z laboratoriami na całym świecie, w tym i z laboratoriami w Dubnej i Sierpuchowie. Gościł u siebie wielu naukowców z krajów środkowej i wschodniej Europy. Po upadku „żelaznej kurtyny” CERN pozwala sprawdzić w praktyce ideę paneuropejskiej współpracy w fizyce. Na początku lat 90. CERN przyjął w poczet swoich członków Polskę, Węgry, Czechy i Słowację. Rozszerzenie listy państw członkowskich nastąpiło w interesującym dla CERN-u okresie. Z podjęciem realizacji nowego wielkiego projektu naukowego LHC (Large Hadron Collider) CERN przeistacza się z laboratorium europejskiego w laboratorium otwarte na przedsięwzięcia wymagające współpracy światowej. CERN ma szansę stać się modelem współpracy globalnej, tzw. megascience – tak gorąco dyskutowanej w ramach krajów OECD (Organization for Economical Cooperation and Development). Właśnie LHC, zatwierdzony projekt budowy kolajdera protonów o olbrzymiej energii zderzeń wynoszącej 14 TeV ($1 \text{ TeV} = 10^{12}$ elektronowoltów), jest szczególnie dobrą okazją do tej transformacji.

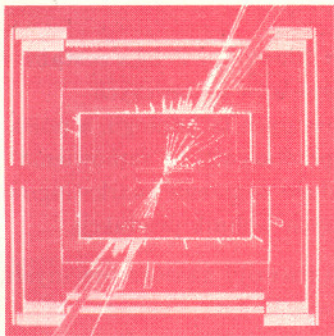
Przyszłość CERN-u – LHC, wielki kolajder hadronowy

Obecnie „flagową” maszyną CERN-owską jest LEP – kolajder elektronów i pozytonów o energii zderzenia „jedynie” około 100 GeV.

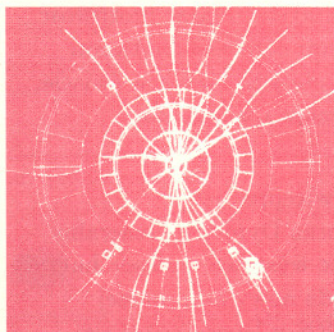

Pierwszy przypadek rozpadu bozonu Z na parę elektron-pozyton zarejestrowany 30 kwietnia 1983 r. przez detektor UA1.

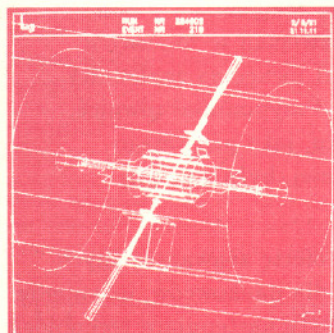

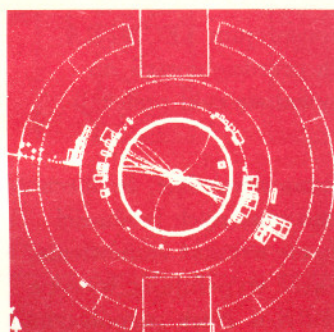
ALEPH

DELPHI

L3

OPAL

W tym roku (1996) energia zderzeń w LEP-ie ulegnie podwojeniu. LHC (Large Hadron Collider) będzie zainstalowany w tunelu LEP. Docelowa energia zderzeń protonów z protonami będzie wynosiła 14 TeV, co wymaga zainstalowania magnesów wytwarzających pole o natężeniu 8,5 tesli i chłodzonych nadciekłym helem o temperaturze 1,8 kelwina. Przy obecnym poziomie finansowania LHC ma być zbudowany etapami; w pierwszym – do roku 2004 – ma być osiągnięta energia 9 TeV, a docelowa energia do roku 2008. Wielu jednak ma nadzieję, że udział krajów nieczłonkowskich (USA i Japonia) w finansowaniu tego projektu pozwoli ukończyć budowę wcześniej.

Projekt LHC wykorzystuje w dużym stopniu całą infrastrukturę CERN-u. Synchrotron protonów (PS – „flagowa” maszyna w latach 60.) będzie działał jako źródło protonów dla super synchrotronu protonów (SPS – „flagowa” maszyna w latach 70.), który z kolei będzie zasiliał LHC. Dzięki temu oraz dzięki wykorzystaniu tunelu (o długości 27 km), w którym obecnie mieści się LEP, do zainstalowania LHC, koszt jego budowy będzie dwukrotnie mniejszy w porównaniu z kosztami, jakie należałoby ponieść przy jego budowie w innym miejscu. W przyszłości planuje się również zderzanie w LHC ciężkich jonów – np. jąder ołowiu o energii 6 TeV na nukleon. W późniejszym etapie rozpatrywana jest możliwość rekonstrukcji LEP-u w tym samym tunelu i badanie zderzeń elektronów z protonami. Planowane są dwa doświadczenia przy LHC – Atlas i CMS. Prace studyjne nad budową układów detektorów dla tych eksperymentów są prowadzone już od dawna przez grupy doświadczalne z Krakowa i z Warszawy. Pierwsza z nich jest kierowana przez Michała Turałę, a druga przez Jana Królikowskiego.

Urządzenie LEP było budowane z myślą o dokładnym zbadaniu modelu standardowego oddziaływań elektroslabych, dla których typową skalą energii jest masa bozonów pośredniczących W i Z wynosząca około 100 GeV. W LHC energia zderzenia składników protonu kwark–kwark będzie wynosić około 2 TeV (średnio kwark „niesie” 1/3 energii protonu), a więc znacznie więcej niż skala oddziaływań elektroslabych. Dlatego też wszyscy spodziewają się, że badania w LHC pozwolą zbadać obecne modele unifikujące oddziaływania elektroslabe z jądrowymi oraz rozwikłać zagadkę mas cząstek występujących w przyrodzie. To z kolei wiąże się z historią naszego Wszechświata w jego wczesnym etapie rozwoju. Tego typu modele przewidują istnienie nowych cząstek o masach rzędu 1 TeV, co pozwala oczekiwać bardzo interesujących wyników doświadczalnych przy LHC, do przeprowadzenia których szykuje się już około 3000 fizyków z całego świata.

Polska i CERN

Nawet w okresie zimnej wojny Polska utrzymywała dobre stosunki z CERN-em i wielu fizyków polskich brało udział w prowadzonych tam badaniach naukowych. Od 1964 roku Polska miała status obserwatora w Radzie CERN-u i, jako pierwszy kraj bloku wschodniego, wystąpiła o pełne członkostwo w Organizacji. Jako kraj członkowski Polska stała się współwłaścicielem jednego z największych laboratoriów badawczych na świecie. Wzięła również na siebie część odpowiedzialności za zarządzanie laboratorium, tak aby przynosiło ono korzyść jak najszerszej grupie naukowców. Zainteresowanie fizyką cząstek elementarnych było w Polsce zawsze silne. W przeszłości Polska gościła wiele międzynarodowych imprez naukowych poświęconych fizyce cząstek elementarnych – w tym bardzo udane konferencje w Zakopanem i letnie szkoły w Zakopanem. Świadectwem umacniania roli Polski w CERN-ie może być powierzenie jej organizacji Europejskiej Szkoły Fizyki Wysokich Energii w Zakopanem w 1993 roku oraz największej konferencji z fizyki cząstek elementarnych w Warszawie w lipcu 1996 roku.

